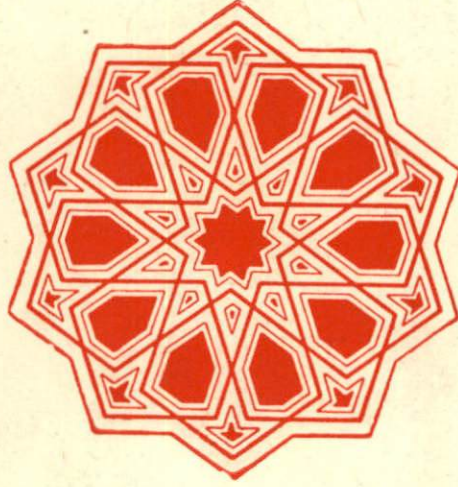

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1958 - 1959

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 6 0

Enikri Poloy Bagisi

Yıl: 1958—1959

Cilt : VII

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1958 - 1959

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 6 0

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa No.
Ali Hikmet BERKİ : İslâmda Vakıf	1 - 10
Prof. Tayyib OKİÇ : İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı	11 - 20
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : Değerler ve İnanma Problemi Hak- kında Bazı Notlar	21 - 32
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : Quelques Notes Sur le Problème Des Valeurs et de la croyance	33 - 42
Prof. Dr. Şakir BERKİ : İslâm Hukukunda Adalet Esasları ve Adalet Teşkilâtı	43 - 54
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMA- CIOĞLU : Din Sosyolojisi Çalışmaları	55 - 61
Doç. Dr. Neş'et ÇAĞATAY : Fatimiler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri	63 - 77
Nafiz DANIŞMAN : İslâmda Mücadele Hedeflerinin De- ğişmesi	79 - 83
Mehmet ÖNDER : Mevlananın El Yazısı Üzerine Bir Araştırma	85 - 87
Dr. Cavit SUNAR : Bergsonda Cansız Madde ve Can- lılar Âlemi	89 - 95
Dr. Bahriye ÜÇÖK : Ridde	97 - 113
Neda ARMANER : Okullarda Din Öğretimi Üzerine ..	115 - 118
Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU : İslâm Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzal- inin Yeri	119 - 130
Dr. Necati ÖNER : Tanzimattan Sonra Türkiyede İlim ve Mantık Anlayışı	131 - 177
 <u>Bibliyografya</u>	
Dr. Yaşar KUTLUAY : Soheil M. Afnan, Avicenne	179
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMA- CIOĞLU : Reuben Levy, The Social Structure of Islam	180
Doç. Dr. Hüseyin YURDAYDIN : Prof. Dr. Y. Abadan - Prof. B. Savcı, Türkiyede Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış	180
Nafiz DANIŞMAN : M. Hamidullah, Le Prophète de L'İslam	181
Dr. M. Esad KILICER : Dr. Muhammed Yûsuf Mûsa, Mu- hâdarât fî Tarîh-il Fıkh'il-İslâm ...	183

İSLÂM MÜELLİFLERİNE GÖRE İLİMLERİN TAKSİMİ VE BUNLAR ARASINDA GAZZALÎ'NİN YERİ

Dr. İBRAHİM AGÂH ÇUBUKÇU

GİRİŞ

İlmi “vaki olan şeylere mutabık katî inanç “veya” bir şeyin suretinin akılda vücut bulması” diye tarif edenler olmuştur¹. Bu ifadeleri ilmin katî tarifleri olarak kabul etmemek lâzımdır. Çünkü umumiyetle ilmin tarifi asırlara ve milletlere göre değişmiştir. Biz ise burada ilimleri sadece müslümanların anladıkları ve anlattıkları şekilde ele alacağız. Esasen bu araştırmamızın başlıca gayesi İslâm müelliflerinin ilimleri taksiminden kısaca bahsettikten sonra Gazzalî'nin ilim anlayışını, ilimleri taksimini ve bu bakımdan islâm müellifleri arasındaki yerini belirtmeğe çalışmaktır. Bunun için evvelâ Muhammed (S. A) zamanındaki ilim anlayışını belirtmeğe çalışmamız icabeder. Malûm olduğu üzere Kuran ilme çok önem vermiştir. Nitekim “Allah sizden iman edenlerle ilim verilenlerin derecelerini yükseltir.”² ve “bilenlerle bilmiyenler müsavi olurlar mı?”³ ayetleri bunun açık delilleridir. İlim hakkında nazil olan bu gibi bir çok ayetleri Muhammedin (S. A.) hadisleri de teyit eder. İlim adamlarının peygamberlerin varisi olduklarına⁴ işaret eden ve ilim öğrenmenin her müslümana farz olduğunu⁵ bildiren hadisler islâmiyetin ilme verdiği önemi gösterir. Sahabe zamanında ilimle, Allahı, Kuramı ve Allahın kullar üzerindeki haklarını bilmek kastedilirdi. Kuranı iyi anlayıp bilen de alim sayılırdı⁶. Fakat müslümanlar arasındaki bu ilim anlayışı zamanla değişti. Bu değişimin başlıca sebebi, fetihlerin artması, ticaretin gelişmesi ve başka dillerden Arapçaya yapılan tercüme neticesinde müslümanların yabancı fikirlerle karşılaşmalarıdır. Bilhassa yunanî ilimlerin İslâm âlemindeki tesirleri önemlidir. Meselâ Vasıl b. Ata al-Gazzalî'nin (Ölüm 131/748), Hasanu'l-Basrînin (Ölm. 110/728) meclisinden ayrılmasıyla⁷ dinî manada doğan Mutezile fırkasının fikirlerine Yunan düşüncesi tesir etti⁸. Zamanla riyazî, tıbbî ve astronomik kitaplar arapçaya tercüme edildikçe⁹ müslümanların ilim anlayışında dinî olmayan ilimler de yer etmeğe başladı. Hatta şerî ilimlerin dalları da çoğaldı. Çünkü gerek siyasî ve gerekse gayri siyasî sebepler yüzünden yeni yeni firkalar ve fikirler türüyordu.

¹ Bk. Seyyit Şerif, Tarifat, s. 103 İstanbul 1327.

² “Mucadele suresi, ayet 11.

³ “Zümer Suresi. ayet 9.

⁴ “.al-Gazzalî, İhyau ulûmi'd-Din, C. I, s. 5 İstikamet Matbaası tab'ı, Kahire.

⁵ “. Aynı eser, C. I, s. 9. Hadîsin tercümesi şöyledir : “İlim istemek her müslümana farzdır”. Gazzalî buradaki ilim sözüyle itikat, fiil ve terkten ibaret olan muamele ilminin kastedildiğini açıklıyor. Bk. İhyau ulûmi'd-Din, C. I. s. 14, 16.

⁶ Bk. İhyau Ulûmi'd-din, C. I. s. 33.

⁷ Muhammet b. an-Nu'man, Evailu'l-Makalat Fi'l-Mezahib ve 'l-Muhtarat s. 4-5. Tebriz 1371 k-1333 ş.

⁸ Yunanî bilgilerin arapçaya tercümelerinin İslâm âlemine yaptığı tesir için bak: De Lacy O'leary, Intikalu ulumi'l-İğrik ila'l-Arab, çevirenler: Yahya Sa'leb ve Meta Beysun, s. 195 Bağdat 1958.

⁹ Bk. Aynı eser, s. 213.

Müslümanlar bu fikirleri ya dine uydurmak veya reddetmek ihtiyacını duyuyorlardı. Neticede Muhammed (S. A.) zamanında mevcut olmıyan Kalam ilmi doğdu. Hatta Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail al-Aş'arî (ölm. 133/750) Kalam ilmini müdafaa etmek için Risalet İstihsan'il-Havd fi İlm-i'l-Kalam adlı risaleyi yazdı. Hasılı İslâmiyetin ilk devirlerindeki ilim telâkkisi zamanla değişikliğe uğradı¹⁰. Sadece ilim anlayışında değil, aynı zamanda fıkıh, tevhit ve hikmet anlayışında da büyük değişmeler oldu.¹¹ Her taife üzerinde çalıştığı ilim dalının diğer ilim dallarından daha önemli olduğunu iddia etmeğe başladı¹². Mütakellimler Kelamı, fakihler Fıkıhı, müfessirler Tefsiri ve mutasavvife Tasavvufu hakikî ilim olarak göstermeğe çalıştılar.

Şüphesiz ki İslâm aleminde zamanla değişen ilim anlayışını tesbit etmek için, bütün İslâm müelliflerinin ilimleri nasıl böldüklerini araştırmak faydalı olacaktır. Ancak biz burada Gazzalî ve ondan önceki İslâm müelliflerinin taksiminden bahsetmekle yetineceğiz. Mamafih önemine binaen İbni Haldunun taksimine de temas edeceğiz. Mukaddimemizi bitirmeden önce şurasını da kaydetmek lâzımdır ki Müslümanların gerek yunanî ilimleri alıp kullanmaları ve gerekse ilimleri değerlendirmeleri gelişmiş güzel olmamıştır. Onlar genel olarak aklı ve naklî ilimleri ayrı ayrı mütalaa etmişler ve aklın şerî ilimlerde bir rolü olmadığını belirtmişlerdir¹³. Böylece ilimleri tasnif ederken akıl ve nakil arasındaki hududu çizmişlerdir. Bu ifadelerimizle bir kısım İslâm bilginlerinin vakıf oldukları her ihtisas dalını ilim saymadan önce onları tenkidî düşünceden geçirdiklerini beyan etmek istiyoruz. Hatta bazı İslâm filozofları bir kısım ilimlerde yunan filozofu Aristoya itirazlarda bulunmuştur¹⁴. Bu hususu böylece belirttikten sonra artık İslâm müelliflerinin ilimleri taksimine geçebiliriz.

1 — KİNDÎNİN İLİMLERİ TAKSİMİ

(Ölm. hicrî 252 milâdî 866 yılından sonra)

Abu Yusuf Yakub b. İshak al-Kindî ilk arap filozofudur. Hint, İran ve Yunan felsefesine vakıfdı. Yaşadığı asırda eski ilimleri bilen en meşhur şahsiyetti. Mantık, felsefe, hendese, hesap, musiki ve ilm-i nücum gibi çeşitli biranşlarda pek çok eser vermiştir.¹⁵ Aynı zamanda birçok felsefe kitaplarını tercüme edip onların anlaşılabilir kısımlarını izah etmiştir.¹⁶ Kindî'nin sayısı üçyüze yakın eserleri arasında ilimlerin taksimine dair risaleleri de vardır. "Kitab Aksam al-İlm al-İlâhî "ve" Kitab-u Mahiyet al-İlm Va Aksamihi" adlı eserleri bunlardandır¹⁷. Maalesef bu eserler elimizde mevcut olmadığından Kindî'nin ilimleri nasıl taksim ettiğini tam olarak gösteremeyeceğiz. Ancak Kindînin, Aristonun eserlerine dair yazdığı bir risalesine dayanarak riyazî ilimlerin taksiminden bahsedeceğiz.¹⁸ Kindî'nin taksiminde riyazî ilimler dörde ayrılır:

¹⁰ Bk. İhyau Ulûmi'd-Din, c. I. s. 33.

¹¹ "Aynı eser, C. I. s. 32 vdd.

¹² "Aynı eser, C. I. s. 14.

¹³ "İbni Haldun, Mukaddime, s. 384. Bulak tabı. Aynı konu için bak: al-Gazzalî al-Mustasfa Min İlmi'l-Usul, C. I. s. 3 Mısır 1937.

¹⁴ Bk. İbni Haldun, Mukaddime. s. 411.

¹⁵ Bk. İbn an-Nedim, al-Fihrist, s. 371, İstikamet Matbaası tab'ı, Kahire.

¹⁶ Bk. Cemal ad-Din Ebi'l-Hasan Ali b. Yusuf al-Kıftî, Kitab-u Ahbar al-Ulema Biahber al-Hukema, s. 241, Mısır 1326.

¹⁷ Bk. Aynı eser, s. 241.

¹⁸ Bk. Resail al-Kindî al-Felsefiye, c. I, s. 369, 377 ve 378, naşir: Muhammed Abd al-Hadî Ebu Ride, Mısır 1950.

1 — Hesap ilmi 2 — Telif ili 3 — Geometri 4 — Nücum ilmi. Kindî'ye göre filozof olmanın şartı riyazî ilimleri bilmektir; sonra sırası ile mantkî, tabiî, metafizik ve ahlâkî ilimler gibi muhtelif ilimleri bilmek lâzımdır. Riyazîyeye bu kadar önem veren Kindî kimyayı aldatıcı bir ilim olarak vasıflandırmış hattâ kimyacıların hilelerine dair bir eser de yazmıştır.¹⁹

2 — FARABÎ'NİN İLİMLERİ TAKSİMİ

(Ölm. H. 339/M.950)

Abu Nasr al-Farabî tamamen ilimlerin taksimine hasrettiği "İhsa al-Ulûm" adlı kitabından başka "Makale fi Agrad-i Ma Ba'd at-Tabia" ve "Kitab at-Tanbih Alâ Sebîl as-Saâde" adlı risalelerinde de ilimlerin taksiminden bahsetmiştir. "Kitab-u Tahsil as-Saâde" adlı eserinde ise fikrî, ahlâkî ve amelî faziletlerden bahsederken felsefenin diğer ilimler arasındaki mevkiini belirtmiştir.²⁰

Farabî "Makale fi Agrad-i Ma Ba'd at-Tabia" da ilimleri cüzî ve küllî olmak üzere ikiye ayırmıştır.²¹ Cüzî ilimler mevcut ve mevhum şeylerden bahseder. Tabiat, hesap, hendese ve tüp ilimleri cüzî ilimlere dahildir. Küllî ilimler ise var olma ve vahdet meseleleri gibi umumî hususları incelerler.

Farabî'nin "Kitab at-Tanbih Alâ Sebîl as-Saâde" de yaptığı taksim Aristo'nun taksimine çok benzemektedir.²² Müellif bu eserinde ilimleri felsefe dahilinde mütalâa ederek ikiye bölmüştür: 1 — Nazarî ilimler 2 — Amelî ve medenî ilimler. Nazarî ilimleri de ayrıca üçe bölmüştür:

- 1 — Riyazî ilimler
- 2 — Tabiî ilimler
- 3 — Metafizik ilimler.

Amelî ve medenî ilimleri ise ikiye taksim etmiştir: 1 — Ahlâk 2 — Siyaset.

Şüphesiz ki Farabî'nin ilimlerin taksimini veren en meşhur eseri "İhsa al-Ulûm" dur. Bu kitabında yaptığı taksimin başlıca bölümleri şöyledir²³: Dil ilmi 2—Mantık ilmi 3—Riyazî ilimler 4— Tabiî ve ilâhî ilimler 5 — Fıkıh, Kelam ve medenî ilimler. Müellif ayrıca dil ilmini 7, mantık ilmini 8, riyazî ilimleri 7, tabiî ilimleri 8, ilâhî ilimleri 3, Fıkıh ilmini 2, Kelâm ilmini 2 ve keza medenî ilimleri de 2 kısıma ayırmıştır.

Farabî mantık ilminin taksiminde Aristo'ya istinat etmiştir.²⁴ Medenî ilimlerin taksiminde ise yine Aristo ve Eflatun'dan istifade etmiştir.²⁵ Hesap hendese ilimlerinin taksiminde de Eukleides'e dayanmıştır.²⁶ Bununlaberaber Farabî'nin yaptığı bu ilim tasnifi herhangi bir Yunan filozofunun yaptığını tekrarlamaktan ibaret değildir. Onun taksiminde tamamiyle islâmî olan Fıkıh ve Kelâm ilimleri gibi zamanında

¹⁹ Bk. T. J. De Boer, Tarih al-Felsefe fi'l-İslâm, s. 148, arapçaya tercüme eden: Muhammet Abd al-Hadî Abu Ride, Kahire 1954.

²⁰ Bk. Farabî, Kitab-u Tahsil as Saâde, s. 38, Haydarabat 1345.

²¹ Bk. Farabî, Makale fi Agrad-i Ma Ba'd at-Tabia, s. 4-6, Haydarabat 1349.

²² Bk. Farabî, Kitab at Tanbih Alâ Sebîl as-Saâde, s. 20, Haydarabat 1346. Aristo'nun ilimleri taksimi için bak: Yusuf Kerem, Tarih al-Felsefe al-Yunaniye, s. 118, Kahire 1373.

²³ Bk. Farabî, İhsa al-Ulûm, s. 43, Mısır 1949.

²⁴ Bk. Aynı eser, s. 70 vd.

²⁵ Bk. Aynı eser, s. 105.

²⁶ Bk. Aynı eser, s. 79

mevcut birçok ilimlerin bölümlerini görüyoruz. Kıftî "İhsa al-Ulûm"dan bahsederken hiçbir kimsenin Farabî'den önce böyle bir eser vermediğine işaret ediyor²⁷. Nitekim eserin, orta çağda lâtinceye yapılmış müteaddit tercümeleri²⁸ vebazan garp müellifleri tarafından aynen iktibas edilmesi²⁹ Farabî'nin bu taksiminin kıymetini gösterir.

3 — İHVAN - I SAFÂ'NIN İLİMLERİ TAKSİMİ

(Hicrî 4 üncü milâdî 10 uncu asır)

Hicrî dördüncü asrın ikinci yarısında merkezi Basra'da olan "İhvan as-Safâ ve Hullan al-Vefa" adındaki bir cemiyetin mensupları muhtelif ilimlerden bahseden 52 tane risale yazmışlardır. "Resail-i İhvan as-Safâ diye adlandırılan bu risalelerin başlıca konuları riyazîye, tabiî cisimler, aklî nefisler ve ilâhî kanunlardır³⁰.

Bu cemiyetin kurucularının maksatları felsefeli bir din meydana getirerek siyasî emellerine nail olma idi. Risaleleri yazanlardan ancak şu beş kişinin isimlerini³¹ biliyoruz: Ebu Süleyman Muhammet b. Maşer al-Bustî (el-Mukaddesî), Abu'l-Hasan Ali b. Harun az-Zancanî, abu Ahmet al-Mihracanî³², al-Avfî ve Zeyd b. Rifaa. Bunlar risalelerinde ilimlerin taksimine de yer vermişlerdir³³. İhvan as-Safâ ilimleri riyazî, şerî ve felsefî olmak üzere başlıca üç bölüme ayırmışlardır. Bunlardan riyazî ilimleri 9, şerî ilimleri 6 ve felsefî ilimleri ise riyazî, mantıkî, tabiî, ilâhî ilimler olmak üzere dört kısma bölmüşlerdir. Felsefî ilimlerin dahı olarak riyazî ilimleri 4, mantıkî ilimleri 5, tabiî ilimleri 7 ve ilâhî ilimleri de 5 bölümle taksim etmişlerdir. Bahsettikleri ilimlerde birçok dinî ve felsefî mezheplerin tesiri vardır.

Hendese ve hesap ilimlerinde Pythagorasçuların tesirinde kalmışlardır³⁴. Keza tabiî ilimlerde Aristo'nun³⁵, aklî ve nefsanî ilimlerde Pythagorasçuların³⁶ ve ilmî nücumda Batlamyosun³⁷ tesiri görülür. Mantık ilminde ise Aristo ve Porfyriostan istifade etmişlerdir³⁸.

Şurasını da kaydetmek lâzımdır ki İhvan-ı Safa'nın yaptıkları taksimler muntazam değildir. Taksimlerinde riyazî ilimleri hem mustakil hem de felsefî ilimlerin bir dahı olarak göstermişlerdir. Ayrıca bazı zenaat ilimleriyle ekin ve nesil ilimlerini hem riyazî ilimlerden³⁹ hem de tabiî ilimlerden⁴⁰ saymışlardır.

²⁷ Bk. el-Kıftî, Kitab-u Ahbar al-Ulema, s. 182, Mısır 1326.

²⁸ Bk. Osman Emin, "İhsa al-Ulûm" mukaddemesi, s. 4, Mısır 1949.

²⁹ Bk. Aynı eser, s. 18-19.

³⁰ Bk. Resail-i İhvan as-Safa, c. I, s. 21, Beyrut 1957.

³¹ Bk. al-Kıftî, Kitab-u Ahbar al-Ulema. ., s. 58-59, Mısır 1326. Aynı konu için şu esere de bak. Adel Awa, L'esprit Critique Des Frères De La Pureté, s. 23-24, Beyrut 1948. Ve al-Bustanî, "Resail-i İhvan as-Safâ"nın mukaddemesi, s. 5, Beyrut 1957.

³² T. J. De Boer bu şahsın ismini Mühammed b. Ahmet an-Nahracurî olarak yazmıştır. Bk. Tarih al-Felsefe fi'l-İslâm, arapçaya tercüme eden: Muhammet abd al-Hadî Abu Ride, s. 125, al-Kahire 1954.

³³ Bk. Resail-i İhvan as Safâ, c. I, s. 49, 114, 266-275.

³⁴ Bk. Aynı eser, c. I, s. 48.

³⁵ Bk. Aynı eser, c. I, s. 26 vd.

³⁶ Bk. Aynı eser, c. I, s. 35 vd.

³⁷ Bk. Aynı eser, c. I, s. 49.

³⁸ Bk. Aynı eser, c. I, s. 268-269.

³⁹ Bk. Aynı eser, c. I, s. 266-267.

⁴⁰ Bk. Aynı eser, c. I, s. 272.

Bu hususta şu esere de bak: al-Beyhakî, Tetimme Sivan al-Hikme, s. 35, Dımeşk 1365 h-1946 m.

4 — HAREZMÎ'NİN İLİMLERİ TAKSİMİ

(Ölm. H. 385-7/M. 995-7) ⁴¹

Kâtip Ebu Abdullah Muhammet b. Ahmet b. Yusuf al-Harezmi ilimlerden ve sanatlardan bahseden Mefatih al-Ulûm adlı eserini vezir Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmet al-Utbî için yazmıştı ⁴². Müellif kitabının mukaddemesinde gerek herkes tarafından bilinen meşhur hususları ve gerekse kapalı sözleri bir tarafa bırakarak bunlar arasında bir yol takip etmeğe çalıştığını ve teferruatlara inmediğini kaydediyor ⁴³.

Harezmi adı geçen kitabında ilimleri ilkin iki kısma ayırmıştır: 1 — Şerî ve arabî (islâmî) olan ilimler 2—Yunanlıların ve diğer milletlerin ilimleri. Şerî ve arabî olan ilimlerin bölümleri Fıkıh, Kelâm, gramer, kitabet, şiir ve haberler olmak üzere altı kısımdır. Yunanlıların ve diğer milletlerin ilimlerini de şu dokuz kısma bölmüştür: 1 — Felsefe 2 — Mantık 3 — Tıp 4 — Geometri 5 — Hesap ilmi 6 — nücum ilmi 7 — Musiki 8 — Hiyel (mekanik) 9 — Kimya.

Harezmi'nin tasnifinde felsefî ilimlerin taksimi şöyledir: 1 — Nazari ilimler 2— Amelî ilimler. Nazari ilimlerin dalları tabiî, ilâhî ve riyazî ilimlerdir. Amelî ilimlerin dalları ise ahlâk, tedbir-i menzil ve siyaset ilimlerinden ibarettir. Müellif ayrıca tabiî ilimleri 5 ve riyazî ilimleri de 4 kısma bölmüştür.

Harezmi mantık ilmini felsefî ilimlerin dışında bırakmıştır ⁴⁴. Hiyel ilmini de Farabi'nin aksine olarak riyazî ilimlerden saymamıştır ⁴⁵. İlâhiyat ilmine gelince: Farabi ve İhvan-ı Safâ bu ilmi muhtelif dallara ayırmıştır. Harezmi ise ilâhiyat ilminin bölümlerinin bulunmadığını ileri sürmüştür ⁴⁶.

5 — EBU HAYYAN at-TEVHİDÎ'NİN İLİMLERİ TAKSİMİ

(Ölm. H. 414/M.1023) ⁴⁷

Abu Hayyan at-Tevhidî'nin de ilimlerden bahseden "Samarat al-Ulûm" adlı küçük bir risalesi vardır. Müellif bu risalesinde fıkıhla mantığın, dinle felsefenin irtibatı olduğunu ileri sürüyor ⁴⁸. Bu eser, ilimlerin taksim ve gayesi hakkında İslâm müellifleri tarafından yazılmış bazı kitapların isminden de bahsetmektedir ⁴⁹. Ebu Hayyan at-Tevhidî bu risalede başlıca Fıkıh, dil, mantık, nücum, belâgat ve hendese ilimlerine temas etmiştir. Müellif tasavvufu da bir ilim olarak göstermiştir.

⁴¹ Bk. Brockelmann, Carl, Supplementband I, s. 434, Leiden 1937.

⁴² Bk. Ebu Abdullah Muhammet b. Ahmet b. Yusuf al-Harezmi, Mefatih al-Ulûm, s. 2, Mısır 1342.

⁴³ Bk. Aynı eser, s. 4.

⁴⁴ Bk. Aynı eser, s. 80.

⁴⁵ Bk. Aynı eser, s. 80.

⁴⁶ Bk. Aynı eserin aynı sahifesi.

⁴⁷ Bk. Şedd al-İzar, s. 53. Tahran bakısı. Bir çok islâm müellifleri onun 400 h. senesinden az sonra öldüğünü kaydeder.

⁴⁸ Bk. Abu Hayyan at-Tevhidî, Samarat al-Ulûm, s. 191, "Kitab Sadakat va's-Sadik"la birlikte tabedilmiştir, Mısır 1323.

⁴⁹ Tevhidinin bahsettiği bu eserlerden bir tanesi "Kitab-u Aksam al-Ulûm"dur. Bu eserin müellifi hicri 322 de vefat eden Abu Yezit Ahmet b. Sehl al-Belhî'dir. Edebî ve felsefî birçok telifi bulunan bu zatın "Kitab Fi Aksam-i Ulum al-Felsefe" adlı felsefî ilimlerin taksimine dair diğer bir eseri daha vardır. Bak. Yakut, Mucem al-Udeba, c. III, s. 65, 67, Mısır 1938.

6 — İBNİ SİNA'YA GÖRE İLİMLERİN TAKSİMİ

(Ölm. H. 428/M. 1036)

Henüz genç yaşında iyi bir felsefeci ve iyi bir tabib olarak yetişen Abu Ali İbni Sina mantık, tabiat ve ilâhîyat gibi, felsefenin çeşitli bölümlerine dair pekçok eser vermiştir. Biz burada mevzuumuz icabı başlıca iki eserinden bahsedeceğiz: 1 — at-Tabiiyat Min Uyun al-Hikmet 2—Aksam al-Ulûm al-Aklîye. İbni Sina'nın bu iki kitapta yaptığı ilim taksimleri birbirlerinden farklı değildir. Ancak birincisinde yapılan taksimler muhtasar, ikincisinden yapılan taksimler ise mufassaldır.

İbni Sina ilimlerin taksimini felsefe içinde mütalâa etmiştir. Ona göre şeriatla felsefî ilimler arasında bir zıtlık yoktur⁵⁰. İşte bu telâkkisi sebebiyledir ki felsefî ilimlerin dalları olarak gösterdiği amelî ilimleri (ahlâk, tedbir-i menzil ilmi ve siyaset) aynı zamanda şerî ilimlerden saymıştır⁵¹.

İbni Sina felsefî ilimleri nazari ve amelî olmak üzere başlıca iki büyük kısma ayırmıştır. Ona göre nazari ilimlerin gayesi hakikat, amelî ilimlerin gayesi ise hayırdır. Bu ilimlerden nazari ilimlerin bölümlerini tabii ilimler (al-ilm al-esfel), riyazî ilimler (al-ilm al-evsat) ve ilâhî ilimler (al-ilm al-a'lâ) teşkil eder.

İbni Sina ilâhî ilimleri beş ve tabii ilimleri de şu iki kısma ayırmıştır: 1 — Aslî olan tabiat ilimleri 2 — Ferî olan tabiat ilimleri. Aslî olan tabiat ilimleri sekiz bölümden ibarettir. Ferî olan tabiat ilimleri ise tıp, ahkam-ı nücüm, feraset, rüya tabiri, tılsım (tullasm), neyrencat ve kimya ilimleri olmak üzere yedi bölümden ibarettir. Riyazî ilimler de sayı ilmi, geometri, heyet ilmi ve musiki ilmi olmak üzere dört kısımdır. Müellif tabii ilimlerin taksiminde Aristo ve Farabi'den istifade etmiştir⁵². Bilhassa aslî tabiat ilimlerinin bölümleri Farabi'nin taksiminden alınmıştır denilebilir⁵³. Fakat İbni Sina Farabi'den farklı olarak taksimine ferî tabiat ilimlerinin bölümlerinden olan feraset, rüya tabiri, tılsım (tullasm) ve neyrencat ilimlerini idhal etmiştir. Amelî ilimlerin taksiminde ise Aristo ve Eflatun'dan faydalanmıştır⁵⁴.

Mantiğa gelince : onu felsefî ilimlerden saymakla beraber nazari ve amelî felsefenin dışında mütalâa etmiştir. Daha doğrusu mantığı diğer ilimlerin, aleti saymıştır⁵⁵. Mantığı dokuz kısma taksim eden İbni Sina bu ilimde Aristo'nun tesirinde kalmıştır.

7 — ABDURRAHMAN İBNİ HALDUN'A GÖRE İLİMLERİN TAKSİMİ

(Ölm. H. 808/M. 1405)

Biz burada onun taksiminden kısaca bahsedeceğiz. O geniş kültürü sayesinde ilimleri tarihî ve içtimaî bakımdan değerlendirmiştir. Aynı zamanda şer'î ve aklî ilimler arasındaki başlıca farkı tayin etmiştir. Meselâ felsefe ve tabii ilimler, akıl ve fikir yoluyla

⁵⁰ Bk. Sina, Aksam al-Ulûm al-Aklîye, s. 243, "Mecmuat ar-Resail"i içinde, Mısır 1328.

⁵¹ Bk. Aynı eser, s. 229-231. Aynı konu için bak : İ. Sina, at-Tabiiyat Min Uyun al-Hikmet, s. 2 "Tis'u Resail Fi'l-Hikmet Va't-Tabiiyat" içinde, Kostantiniyye 1298.

⁵² Bk. İ. Sina, Aksam al-Ulûm al-Aklîye, s. 231-233.

⁵³ Bk. İ. Sina' "Aksam al-Ulûm" ve Farabi", "İhsa al-Ulum", s. 96 vd.

⁵⁴ Bk. İ. Sina, Aksam al-Ulûm al-Aklîye, s. 229-231.

⁵⁵ Bk. Aynı eser, 240-243.

öğrenilen ilimler olup bunların şeriatla bir alâkaları yoktur. İnsan idrak duygusu ile bu ilimlerin meselelerini, konularını ve delillerini kavrar. Bu ilimlerdeki hata ve yanlışları, akıl ve düşünce yardımıyla anlar. Halbuki şer'î ilimler nakil ve rivayet yoluyla öğrenilir. Akıl, naklî ilimlerde ancak umumî hükümlerden hususi hükümler çıkarmaya yarar⁵⁶. Esasen İbn Haldun ilimleri aklî ve naklî olmak üzere başlıca iki kısma ayırmıştır⁵⁷. Bu ilimlerden aklî ilimler dört kısımdır: 1 — Mantık 2 — Talimî (riyazî) ilimler 3 — Tabiî ilimler 4 — İlâhî ilimler⁵⁸. Naklî (şer'î) ilimlerin bölümleri ise şunlardır: 1 — Tefsir ilmi 2 — Kıraat ilmi 3 — Hadis ilmi 4 — Usul-u fıkıh 5 — Fıkıh 6 — Kelâm ilmi 7 — Tasavvuf ilmi 8 — Ruya tabiri ilmi.

İbni Haldun yukarda zikrettiğimiz aklî ve şer'î ilimlerden başka lisan, kimya, esrar al-huruf, sihir ve tılsım (tillasm) ilimlerinden de bahsetmektedir.

Şimdi İbni Haldun'un bu ilimlerden bahsederken işaret ettiği bazı mühim hususlara temas edelim:

Aklî ilimler: İbni Haldun bu ilimlerle felsefî ilimleri kastetmiştir. Felsefî ilimler tek bir millete mahsus değildir. Ötedenberi her milletin düşünürleri bu ilimle alâkadar olmuştur. Aklî ilimlerle İslâmiyetten önce meşgul olan en eski milletler İranlılar ve Yunanlılardır. Yunanlılar bu ilimleri İranlılardan almışlardır⁵⁹. Felsefî ilimleri öğrenmekte müslümanlar Yunanlılardan istifade etmişlerdir. Fakat asla onların kopyacı olmamışlardır. Hattâ çok defa Yunan filozofu Aristo'ya muhalefet etmişlerdir.⁶⁰

Naklî ilimler: İbni Haldun bu ilimlerle İslâm şeriatına müteallik ilimleri kastetmiştir. Naklî ilimlerin hepsi şeriatla beraber zuhur etmemiştir. Bunlardan bir kısmını zamanla beliren dinî ihtiyaçlar doğurmuştur. Meselâ kelâm ilmini imana müteallik akideleri müdafaa etmek ve Selef'in yolundan sapanları reddetmek ihtiyacı vücade getirmiştir. Tasavvuf ilmi ise Kuşeyrî, Suhreverdi ve Gazzalî gibi büyük şahsiyetlerin tasavvufa dair yazdıkları mühim kitaplardan sonra müdevven bir ilim haline gelmiştir⁶¹.

Lisan ilmine gelince: şer'î ilimlerin me'hazı Kuran ve hadis olduğuna göre şeriat ilimlerini öğrenmek için evvelâ bu me'hazların dilini bilmek lâzımdır. İbni Haldun dil ilmini⁶² dörde ayırıyor: 1— Lûgat ilmi 2— Nahv ilmi 3— Beyan ilmi 4— Edep ilmi.

Esrar al-Huruf ilmi: bu ilim İbni Haldun'un asrında simya ilmi diye adlandırılmıştı. Hakikatta "esrar al-huruf" ilmi "simya" ilminin bir koludur. "Esrar al-huruf" ilmi mutasavvufenin gulât kısmının zuhuriyle meydana çıkmıştır⁶³.

Sihir ve tılsım (tillasm) ilmi: şeriat bu ilimlerden, zararlı oldukları için kaçınılmasını emretmiştir. Bu iki ilim İslâmiyetten önce Keldânîler, Süryânîler ve Kıptîler arasında maruftu. Bu milletlerin sihir ve tılsım hakkında kitapları vardı. Bu kitaplardan pek azı arapçaya tercüme edilmiştir. Sonradan bu ilimlerle meşgul olanlar bu eserlerden istifade etmişlerdir⁶⁴.

⁵⁶ Bk. İbn Haldun, Mukaddime, s. 237, Kahire 1322. ve Louis Gardet et M. M. Anawati, Introduction à la Théologie Musulmane, s. 121, Paris 1948.

⁵⁷ Bk. İbni Haldun, Mukaddime, s. 363 vd. Bulak tab'ı.

⁵⁸ İ. Haldun'un taksiminde gerek riyazî ilimlerin kolları ve gerekse diğer ilimler bazan daha küçük dallara bölünmüştür.

⁵⁹ Bk. Mukaddime s. 400.

⁶⁰ Bk. Aynı eser, s. 401.

⁶¹ Bk. Aynı eser, s. 391.

⁶² Bk. Aynı eser, s. 364, 479

⁶³ Bk. Aynı eser, s. 420 vd.

⁶⁴ Bk. Aynı eser, s. 414 vd. Burada ilimlerin menşesine dair beyan ettiğimiz fikirler İbni Halduna aittir.

8 — GAZZALÎ'NİN İLİMLERİ TAKSİMİ VE BU BAKIMDAN DİĞER İSLÂM MÜELLİFLERİ ARASINDAKİ YERİ

(Ölm. H. 505/M. 1111)(65)

Gazzalî⁶⁶ kendinden evvel yapılmış bazı ilim tariflerine itirazlarda bulunmuştur. Bu tarif ve itirazları şöyle sıralayabiliriz⁶⁷: 1 — “İlim marifettir”. Bu lafzî bir tariftir. Burada ilim aynı mânaya gelebilen başka bir kelimeyle tarif edilmiştir. 2 — “İlim, malûmu olduğu gibi bilmektir.” Bu tarifde tekrar ve fazlalık vardır. Çünkü, “ilim” ile “bilim” aynı şeydir. İlmî böyle tarif etmek, “mevcud”u sübutu ve vücudu olan şey diye tarif etmeğe benzer. 3 — “İlim öyle bir şeydir ki, kendisiyle bilinir ve onunla insan âlim olur.” Bu tarif şerhten ve bir mahiyete delil olmaktan mahrumdur. 4—“İlim öyle bir varlıktır ki, onunla muttasıf olan yaptığı şeylerden emin olur”. Bu tarif ilmin icaplarından birini ifade etmekte ise de, ilmi ancak kısmen açıkladığından ilme nazaran daha özeldir. Bu tarif, Allahın ve sıfatlarının ilmini ihata etmemektedir. 5 — “İlim bir şeye olduğu gibi inanmaktır”. Mutezile'nin yaptığı bu tarife Gazzalî iki cihetten itiraz ediyor

a) Bu ifadeyle ilim özelleştirilmiştir. Halbuki ilmin hiçbir şey olmayan “ma'dum” la da alakası vardır.

b) Bu tarifte inançla ilim birbirine karıştırılmıştır. Hiçbir ilmi olmayan mukallidin de inanç sahibi olduğunu unutmamak lâzımdır.

Bütün bu tariflere böylece itirazlarda bulunan Gazzalî'ye göre ilim müşterek bir isimdir. Yani muhtelif şeylere ilim denilebilir. Bu sebeble de ilmi hakikî bir surette tarif etmek güçtür. Gazzalî ilmin ancak misal ve izahlarla anlatılabileceği fikrindedir. Bununla beraber ona göre ilim, “eşya'nın hakikat, mahiyet ve şekillerini aklın alması” diye tarif edilebilir⁶⁸.

Gazzalî'nin ilimleri taksimine gelince: Bu mevzuda kesin bir tasniften bahsetmek güçtür. Çünkü müellif ilimleri muhtelif eserlerinde muhtelif şekillerde taksim etmiştir. Biz bu taksimlerin en mühimlerinden bahsedeceğimiz: Gazzalî er-Risalat el-Laduniyye'de ilimleri şer'î ve aklî olmak üzere başlıca iki kısma ayırmıştır⁶⁹. Şer'î ilimler iki kısımdır: 1 — Aslî olan tevhid ilmi. Bu ilim Allahın zatından, sıfatlarından, Peygamber ve sahabenin ahvalinden, ölüm ve kıyamet gününü ilgilendiren hususlardan bahseder. 2 — İlm-i furu. Fıkıh ve ahlâk gibi ilimler bu ikinci kısma dahildir. Tevhid ilminin ilmî olmasına mukabil ilm-i furu' amelîdir. Aklî ilimler ise üç guruba ayrılır: 1 — Riyâzî ve mantkî ilimler. 2 — Tabîî ilimler. 3 — İlâhî ilimler. Müellif bu ilimlerin daha küçük kollarından da bahsetmektedir. Gazzalî'nin bu aklî ilimlerin taksiminde İhvân-ı Safâ'dan⁷⁰ da istifade etmiş olması muhtemeldir.

⁶⁵ Bk. Brockelmann, GI, 419, SI, 744.

⁶⁶ Bu lâkabi, “Gazalî” yani (z) harfini şeddesiz telaffuz edenler vardır. Fakat biz, İbni Hallikan ve İbni al-Esir'in tercih ettiği “Gazzalî” yani (z) harfinin şeddeli okunup yazılmasını daha doğru bulduk. Bak. İbn al-Esir, al-Lubab Fi Tehzib al-Ansab, C. II, s. 170; Kahire 1356; İbni Hallikan Vafayat al-A'yan va Anba'u Abna'az-Zaman, C. I, s. 81, Mısır H. 1367/M. 1948.

⁶⁷ Bk. el-Gazzalî, al-Mustasfa min ilm 'il-Usul, C. I, s. 16 v. d., Mısır 1937.

⁶⁸ Bk. ayn. esr. s. 17. ve Gazzalî'nin er-Risale el-Leduniye adlı eseri, s. 4, Mısır 1328. Gazzalî ilimin tarifinde İmam al-Harameyn'den de istifade etmiştir. Bk. Şerh al-Mevakif, C. I, s. 44.

⁶⁹ Bk. el-Gazzalî, er-Risale el-Ledüniye, s. 15 v. d. al-Mustasfa, C. I, s. 4.

⁷⁰ Bk. Resail-i İhvân as-Safâ, C. I., s. 267-275, Beyrut 1957. Ve Gazzalî er-Risale el-Leduniye, s. 20-22.

Gazzalî, al-Mustasfamin ilm'il-Usul'da ise ilimleri üçe ayırmıştır: ⁷¹1 — Sadece aklî olan ilimler; hesap, hendese ve nücum* ilimleri gibi. 2 — Sadece naklî olan ilimler; tefsir ve hadis ilimleri gibi. 3 — Hem aklî ve hem de naklî olan ilimler; fıkıh ve usul-ü fıkıh ilimleri gibi.

İhya'da Gazzalî ilimleri farz olmalarına göre şu şekilde taksim etmiştir ⁷²: 1 — Şerî ilimler, 2 — Şerî olmayan ilimler. Şer'î ilimlerin usul'u, furu'u, mukaddimat'ı ve mütemmimat'ı vardır. Kitap, Sünnet, İcma-i Ümmet ve Asar-ı Sahabe usul'u, fikhî ve kalbî ilimler furu'u teşkil ederler. Mukaddimat dil ve gramer ilimlerinden ibarettir. Kur'an, asar ve ahbar ilimleri ise mütemmimat'ın cüzleridir.

Şer'î olmayan ilimler başlıca üç bölümdür: 1 — Mahmud ilimler. 2 — Mezmum ilimler; sihir ve tılsım** gibi. 3 — Mübah ilimler; tarih ve şiir gibi. Bu ilimlerden mahmud ilimler de iki guruba ayrılır 1 — Farz-ı kifaye olan ilimler; hesap, tıp, siyaset ve çiftçilik gibi, 2 — Farz olmayıp faziletli olan ilimler; tıp ve hesabın incelikleri gibi.

İhya'daki diğer bir tasnifte ise, ilimler, iyi ve kötü oluşlarına göre üçe taksim edilmiştir ⁷³: 1 — Azı ve çoğu mezmum olan ilimler; sihir, tılsimat ve nücum ilimleri gibi. 2 — Azı ve çoğu mahmud olan ilimler; Allahtan, hikmetinden ve sıfatlarından bahsedilen ilim gibi 3 — Kâfi derecede olanı mahmud, fazlası ise mezmum olan ilimler; farz-ı kifaye olan ilimler bu üçüncü kısma dahildir.

Gazzalî felsefî ilimleri İhya'da ⁷⁴ dörde, el-Munkiz'de ⁷⁵ de aşağıda görüleceği gibi altıya bölmüştür: 1 — Riyazî ilimler; hesap hendese ve ilm-i heyet gibi. Müellife göre nefy ve isbat bakımından bu ilimlerin dinî işlerle bir alâkası yoktur. Bunlar, iyice öğrenildikten sonra, inkârı mümkün olmayan aklî meselelerdir. 2 — Mantikî ilimler. Bu ilimlerin de nefy ve isbat bakımından dinle bir alâkası yoktur. 3 — Tabiat ilmi. Müellif bu ilmi usul bakımından sekiz ve furu' bakımından ise yedi kısma ayırmıştır ⁷⁶. Tıp, ahkâm-ı nücum, ilm-i feraset, ilm-i tabir, ilm-i tılsimat, ilm-i neyrencât ve kimya gibi ilimler tabiat ilminin furununu teşkil eder. Gazzalî'ye göre din, tabiat ilimlerinin bir kısmına muhalefet eder, bir kısmına ise etmez. 4 — İlâhî ilimler. Gazzalî bu ilimleri öğrenmekte Farâbî ve İbn Sina'dan istifade etmiştir ⁷⁷. Felsefeciler ilâhî ilimlerde pek çok hataya düşmüşlerdir. Gazzalî Tehafüt- el-Felasife adlı eserinde bu hatalardan etraflıca bahsetmiştir. 5 — Siyaset. Felsefeciler bu hususta ilâhî kitaplardan faydalanmışlardır. Siyasetin mevzuu, saltanata ait meseleler ve dünyevî işlerle alâkahdır. 6 — Ahlâk. Bu ilim, nefsin sıfat ve ahlâkıyla ilgili konuları inceler. Felsefeciler bu ilimlerde mutasavvıflardan istifade etmişlerdir***.

Bundan başka Gazzalî ahiret ilimlerini mükâşefe ve muamele ilimleri diye ikiye ayırmıştır ⁷⁸.

⁷¹ Bk. el-Gazzalî, el-Mustafa, C. I, 2-3, Mısır 1937.

* Burada bahsedilen nücum ilmine astraloji dahil değildir.

⁷² Bk. el-Gazzalî, el-İhya, C. I, s. 16 v. d. İstikamet mat. tab'ı, Kahire.

** Tılsım (tullasm) hakkında daha fazla bilgi için bak: İbni Haldun, Şifa'u's-Sail Li-Tehzibi'l-Mesail, s. 65. not 1. Önsöz ve notlarla neşreden Muhammet b. Tawit at-Tanjî, İstanbul 1958.

⁷³ Bk. al-İhya c. I. s. 38 v. d.

⁷⁴ Bk. ayn. esr. C. I. s. 22.

⁷⁵ Bk. el-Gazzalî, el-Munkiz, s. 23-30, Ataya mat. tab'ı, Mısır.

⁷⁶ Bk. el-Gazzalî, Tehafüt el-Felasife, s. 63-64, Mısır 1319.

⁷⁷ Bk. el-Gazzalî, el-Munkiz, s. 27.

*** Bu ilimleri, biz Gazzalînin anladığı ve anlattığı şekilde izaha çalıştık.

⁷⁸ Bk. el-Gazzalî, el-İhya, C. I, s. 3-4, 19 v. d.

Ona göre ilimler arasında en yükseği batın, yani mükâşefe ilmidir. Mükâşefe ilmi, ariflerin ve sıddıkların ilmidir. Bu bir nurdur ki, kötü sıfatlardan temizlenmiş olan kalbde doğar. Ve bu nurla birçok kapalı mânalar açıklanmış ve anlaşılabilir olur.

Büyük mutasavvıf Gazzalî'nin din ve dünya görüşünün çok defa tasavvufa göre tanzim edildiğini görüyoruz. Birçok eserlerinde sofileri medhetmiş ve onların yolunda aradığını bulmak istemiştir. Ele aldığı birçok meselelerde mutasavvıfenin tesiri görülür. Nitekim bütün ilimlerin gayesini tasavvufa bağlamıştır. Yukarıda bahsettiğimiz mükâşefe ilmiyle Gazzalî, tasavvufî ilimleri kasdetmiştir. Fakat ne gariptir ki bu büyük mütefekkirin bazan birbirini tutmaz görünen kanaatlarına da rastlamaktayız. Meselâ bir yerde mükâşefe ilmi hakkında açıklamada bulunmaya ve bu ilmi yazı ile tesbit etmeye müsaade olmadığından bahsetmiş⁷⁹, diğer bir yerde ise, bu ilim hakkında izahlarda bulunmuştur⁸⁰. Keza fıkıh ilminden bahsederken de Gazzalî iki ayrı görüşün sahibi olmuş gibi görünüyor. İhya'nın bir yerinde fıkıh ilminin dünyevî bir ilim olduğunu ve fıkıhla uğraşanların da dünya âlimi sayılacaklarını söylüyor⁸¹; aynı eserin diğer bir yerinde ise, fıkıh ilmini hem dünyevî hem de dinî bir ilim olarak göstermek istiyor⁸². İhya'da böylece fıkıh dünyevî bir ilim olarak gösterip bütün ilimlerin en yükseği mükâşefe ilmidir diyen Gazzalî, al-Mustasfa'da, fıkıh ilmini medhettikçe ve onun ilimlerin en şerefli olduğunu söylemektedir⁸³. Başka bir tarafta da dinî ilimler arasında en yüksek olan ilim Kelâm'dır demektedir.⁸⁴ Ancak bu gibi farklı haller bu kıymetli İslâm âliminin büyüklüğünü gölgeleyemez.

Yukarıda kaydettiğimiz ilim tasniflerinden de anlaşılacağı gibi, Gazzalî ilimleri dinî bakımdan ele almıştır. Hattâ felsefî ilimlerden bahsederken bile onları dinî bakımdan değerlendirmek istemiştir. Bununla beraber bize, muntazam bir taksim vermemiştir. İlimleri çeşitli yönlerden, muhtelif şekillerde taksim etmiştir.

Gazzalîden de istifade eden İbn Haldun ise, Gazzalî'ye nisbetle daha muntazam ve tafsilatlı bir ilim taksimi yapmıştır. Tasnifine hem aklî hem naklî ilimleri dahil etmiştir. Daha çok aklî ilimleri taksimine dahil eden Farabî'nin ilim taksimi Gazzalî'ninkinden tamamen farklıdır. Mamafih Farabî, dinî ilimlerden fıkıh ve kelâm'ı da taksimine dahil etmiştir.

İhvân-ı Safâ'nın tasnifi ise, hem felsefî hem de şer'î ilimlere yer vermiştir. Fakat bunların taksimi yukarıda da belirttiğimiz gibi gayri muntazamdır. Farabî'nin dil ilmini müstakil olarak mütalâa etmesine mukabil İhvân-ı Safâ bu ilmi riyazî ilimler arasında göstermiştir.⁸⁵ Gazzalî ise dil ilmini şer'î ilimlerin mukaddimesi olarak kabul etmiştir. Keza kıraat ilmi İhvân-ı Safâ'da riyazî bir ilim olduğu halde Gazzalîde şer'î bir ilimdir. Gazzalî şer'î ilimleri kendinden önceki İslâm müelliflerinden tamamen farklı olarak bölmüştür.

Harezmi'nin tasnifinde ise, ayrı bir özellik görmekteyiz. Diğer müellifler ilimleri umumiyetle aklî ve naklî cihetten bödükleri halde, Harezmi olanları hem akıl ve nakl'e, hem de milletlere göre bölmüştür. Harezmi'nin taksiminde şiiir ilmi, şer'î ve arabî,

⁷⁹ Bk. ayn. esr. s. 4.

⁸⁰ Bk. ayn. esr. s. 19-20.

⁸¹ Bk. ayn. esr. s. 17.

⁸² Bk. ayn. esr. s. 19.

⁸³ Bk. el-Gazzalî, al-Mustasfa, C. I, s. 3.

⁸⁴ Bk. ayn. esr. s. 5. —

⁸⁵ İhvân-ı Safâ, umumiyetle maişet ve dünya işlerini alâkadar eden ilimleri riyazî ilimlerden saymıştır. Bak. Resail-i İhsan as-safâ, c. I. s. 266.

olan ilimler arasındadır. Gazzalî'nin taksiminde ise bu ilim şer'î olmayan ilimlerdenidir. İbn Sina ise şii'rî mantık'ın bölümleri arasında göstermiştir.

İbni Sina, Gazzalînin aksine olarak ilimleri aklı cihetten değerlendirmiştir.

Son olarak belirtmek isteriz ki Gazzalî aklı ilimlerin taksiminde kendinden önceki İslâm müelliflerinden istifade etmiş ve onlardan nakiller yapmıştır. Buna mukabil nakli ilimlerin taksiminde seleflerinden farklı bir yol tutmuş ve bilhassa tasavvufa ilimler arasında mümtaz bir mevki vermek istemiştir.

9 — GAZZALÎ'DEN SONRA İLİMLERİN TAKSİMİNDEN BAHSEDEN İSLÂM MÜELLİFLERİ VE ESERLERİ

Konumuz daha çok Gazzalî ile alâkalı olduğu için Gazzalî 'den sonra yapılmış bütün ilim taksimlerini sayıp dökmegi zait addediyoruz. Esasen ilimlerin taksiminden bahseden, çeşitli dillerde ve muhtelif zamanlarda İslâm âleminde yazılmış olan bütün kitapları zikretmek de güçtür. Biz faydalı olur ümidiyle elimizden geldiği kadar bu kitapların en meşhurlarının isimlerini, müellifleriyle beraber aşağıda vermeğe çalışacağız.

1 — Fahreddin er-Razî (Ölm. 606/1209), "Hadaik al-Anvar fi Hakaik al-Asrar". (Bak. Brockelmann, S. 1, 920).

2 — Kutbeddin Mahmud b. Mes'ud eş-Şirazî (Ölm. 710/1310), "Durrat at-Tâc"; bu eserin diğeri adı "Unmuzec al-Ulûm"dur. (Bak. G II, 211, S II, 296).

3 — Şemseddin Muhammed b. İbrahim b. Sâid as-Sincarî al-Ekfanî (Ölm. 749/1348), "İrşad al-Kasîd ila Asna'l-Makasîd". (Bak. S II, 169).

4 — As-Seyyid aş-Şerif Ali b. Muhammed al-Cürcanî (Ölm. 816/1413), "Kitab Şerh-i Mevakif-ı Adudî'd-Din", C. I, s. 15, 25, 36 vdd. ve "Risale fi Taksimi'l-Ulum" (Bak. G II, 216, S II, 305).

5 — Abu'l-Abbas Ahmed b. Ali al-Kalkaşendî (Ölm. 821/1418), "Subh al-A'şâ" cüz. 14, s. 204 vd. 1919 senesinde basılmış olan bu eser yetmiş küsur ilimden bahsetmektedir. (Bak. G II, 134, S II, 164).

6 — Abdullatif b. Abdurrahman al-Makdisî (Ölm. 856/1452), "Şifau'l-Müteellim fi Adabi'l-Muallim ve'l-Mutaallim". (Bak. G II, 231, S II, 323. ve keşf az-Zunun, C II, s. 1036).

7 — Abdurrahman Bistamî (Ölm. 858/1454), "Durrat al-Ulûm" va "Cevheret al-Fuhum". (Bak. S II, 323).

8 — Molla Lutfi (Ölm. 900/1494), "al-Matalib al-İlâhiye". (Bak. G II, 235).

9 — Ahmed b. Yahya b. Muhammed al-Hafid al-Herevî (Ölm. 906/1500), "Kitabu'd-Durr an-Nadid Min mecmuati'l-Hafid" Mısırda h. 1322 de basılmıştır.

10 — Celaleddin Muhammed b. As'ad as-Sıddikî ad-Devvanî (Ölm. 907/1501), "Unmuzec al-Umûm". (Bak. G II, 217, S. II, 306).

11 — Celaleddin Abdurrahman as-Suyutî (Ölm. 911/1505), "an-Nikaye"; müellif bu eserini "İtmam at-Diraye" adıyla şerh etmiştir; 14 ilimden bahseden bu eserler h. 1317 de Mısırda Sekkâkin'in Miftah al-Ulûm adlı kitabıyla birlikte tabedilmiştir. (Bak. S. II, 178, G II, 143).

12 — Taşköprülüzade Üsameddin Ahmed b. Mustafa (Ölm. 968/1560), "Miftah as-Saade". Müellifin oğlu Kemaleddin Muhammed (Ölüm. 1032/1622), bu eseri bazı ilâveler yaparak "Mevzuat al-Ulûm" adıyla türkçeye çevirmiştir. (Bak. G II, 425, S II. 633).

13 — Şahabeddin b. Şahabeddin b. Abdulhak (Ölm. 990/1582), “Feth al-Hayy al-Kayyûm bi Şerhi Ravdati 'l-Fuhum”; 300 varak hacminde bir yazma olan bu eser 18 ilimden bahsetmektedir. Müellif bu kitabında Suyutî'nin Nikaye'sini şerhetmiştir⁸⁶. (Bak. G II, 368).

14 — Abdulkadir b. Muhammed al-Huseynî at-Taberî (Ölüm. 1033/1623), “Kitab Uyun al-Mesâil min Ayan ar-Resail”, h. 1316 da Kahirede tabedilmiştir. (Bak. G II, 378, S. II, 509).

15 — Muhammed Emin b. as-Sadreddin aş-Şirvanî (Ölüm. 1036/1626), “al-Fevaid al-Hâkâniye”. Bu eserin 133 varaktan ibaret bir yazma nüshası İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde 8600 numarada kayıtlıdır. (Bak. G II, 453, S II, 673).

16 — Kâtip Çelebi (Ölm. 1067/1656), “Keşf az-Zunûn”. (Bak. G II, 428, S II, 636).

Bu eserlerden başka Osmanlılar devrinde tanzimattan sonra yazılmış ilimlerin taksiminden bahseden “Mazbutatu'l-Fünun” ve “Beyanu'l-Unvan” gibi bazı eserler de vardır⁸⁷.

⁸⁶ Biz bu eserin Prof. Muhammed b. Tawit at-Tanjî'nin şahsî kütüphanesinde bulunan bir nüshasından istifade ettik.

⁸⁷ Bu eserler için bak.: Necati Öner, Tanzimattan Sonra Türkiyede İlim ve Mantık Anlayışı, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1956, S. I-IV; Ankara 1957.